

«МАНАС» ЭПОСУНДА КЫТАЙ СӨЗДӨРҮНҮН КОЛДОНУЛУШУ

Макалa «Манас» эпосунда колдонулган кытай сөздөрүнө арналган. Мында кытай сөздөрүнүн кыргыз тилине кирүү мезгили боюнча ар түрдүү көзкараштар, алардын эпосто колдонулуш даражасы жөнүндө сөз болот да, соңунда статистикалык маалыматтардын негизинде алынган жыйынтыктар берилет.

«Манас» эпосу – кыргыз элинин кылымдардан кылымга сакталган улуу мурасы, кыргыз адабиятынын, маданиятынын сыймыгы. Анткени эпопеяга теңдеш чыгарма элибизде гана эмес, дүйнөлүк фольклордо жана адабиятта да жок. Ушундай көлөмдүү эпостун жаралыш тарыхы миңдеген жылдар мурунку тереңде жатат. Эпостун жаралыш доору туурасында окумуштуулардын бир беткей пикирлери жок. Биздин милдет изилдөөнү аталган маселе боюнча эмес, эпостун тил жаатында иликтөө жүргүзүү болуп эсептелет.

«Манас» эпосу – өзүнүн эли сыяктуу эң байыркы, миңдеген жылдарды басып өткөн кыргыз тилинин эң бай үлгүсү. Улуу чыгармада элдин башынан өткөргөн тарыхый окуялары, тышкы душмандарга каршы күрөшү, эңсеген үмүт-тилеги, коомдук абалы, бийлик түзүлүшү, согуштук өнөрү, үрп-адат, салт-санаасы, маданияты, диний ишенимдери кеңири чагыл-дырылып берилген.

Кылымдардан - кылымга урпактарга оозеки түрдө өткөн эпостун мазмуну айтуучулар тарабынан улам кеңейтилип, болуп жаткан тарыхый окуялар, камтылган эпизоддор кошулуп турушу сыяктуу эле мезгил өткөн сайын тили да байып отурган. Бул албетте, кыргыз төл сөздөрүнүн жана сырттан кирген сөздөрдүн эсебинен жүргөн. Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхында ар кандай элдер менен саясий, экономикалык, маданий байланышта болуп келген жана ошонун натыйжасында алардын тилдеринен ар түрдүү тематикадагы сөздөр келип кирген. Бул процесс оозеки адабияттан, анын ичинде «Манастан» көрүнөт.

«Манастын» бай лексикасы кыргыз тилинин төл сөздөрүнөн тышкары иран, араб, монгол, кытай тилдеринен кирген сөздөрдөн да турат. Алардын колдонулуш деңгээли «Манас» айтуучулардын варианттарында ар кандай. Биздин изилдөө ишибиз Сагынбай Ороз-баков менен Саякбай Каралаевдин варианттарынын негизинде жүргүзүлүп жатат.

Макалада эпосто колдонулган кытай сөздөрү жөнүндө кеп болмокчу. Бул маселеге өтөрдөн мурун түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине кытай тилинен кирген сөздөрдүн өздөштүрүлүш мезгилин аныктоодо окумуштуулардын пикирлерине токтоло кетели.

В.Котвич кытай тилинен түрк тилдерине өздөштүрүлгөн сөздөрдү байыркы учурлардагы түрк жана монгол урууларынын кытай эли менен тыгыз байланышта турган жана түрк көчмөндөрүнүн батышка жылып жаткан кездеги тикеден-тике кытайлар же монголдор аркылуу кирген деп болжолдойт ¹.

Ал эми Р.П.Супруненко «...кытай сөздөрүнүн кыргыз тилине өздөштүрүлүшү орто кылымдагы тарыхый кырдаалдарда енисейлик кыргыздар менен

¹ Котвич В. Исследования по алтайским языкам. –М. 1962, с. 30.

кытайлардын саясий, экономикалык байланыш-тары өркүндөп турган мезгилге туура келчүдөй» - деп эсептейт ².

Биздин пикирибизче, кыргыз тилине кытай сөздөрүнүн өздөш-түрүлүшү VIII кылымдарда, башкача айтканда, Енисейде кыргыз кагандыгынын түзүлгөн мезгилинде жана түрктөргө каршы Тан кытайы, Теңиртоодогу түргөштөр менен 709-жылы үчилтик коалиция түзүлгөн мезгилинде кытайлар менен тике саясий байланышынын мезгилинде башталса керек. А балким 99-жылы кытайлардын хуннуларга кол салып, жеңилип, кытай полководеци Ли-Линдин колго түшүп, хуннуларга кызмат өтөй баштаган мезгилинен башталгандыр, хуннулардын курамында кыргыздар бар болгондугу бизге тарыхтан белгилүү.

Ошондой эле кытай сөздөрүнүн көпчүлүк бөлүгү, биздин пикирибизче, 916-жылдардан 1134- жылдарга чейин кара кытайлардын (кидандардын) Ляо династиясы менен кыргыздардын согуштук мамилелери убагында кирген болуу керек. 1134-жылы өзүн гурхан деген титул менен атаган Ляо династиясынын негиздөөчүсү Елүй - Даши мурунку өчүн алуу үчүн енисейлик кыргыздарга чабуул жасаган. Кыргыздар бир кылымдай согушуп, бирок баш ийип берген эмес. Кытай сөздөрүнүн көпчүлүгү жоокерчилик, бийлик структураларына, аскердик титулдарга, чиндерге байланышкан сөздөр экендиги да ушундан улам деп ойлойбуз.

Кээ бир сөздөрдүн кыргыздар мусулман динин кабыл алгандан кийин киргенин көрөбүз. Маселен, чантуу деген сөздү алалы. К.К.Юдахиндин «Кыргызча – орусча сөздүгүндө» Чантуу - кит. (в эпосе) когда речь ведется от лица китайца или калмыка) мусуль-манин» деп берилет, ал эми К.Карасаевдин «Камус – наама-сында» чанту кыт. селдечен, селде оронучу, мусулман, «чань» - «ороо», «тоу» - «баш» деп чечмеленип берилген. Эпосто бул төмөндөгү саптар менен бекемделет:

Чантуу Манас дегенден
Жалтанган көзүң экен деп,
Каарданып капыр турады,
Казабын алып сурады.
(С. О., «Манас», IV китеп, 235 – б.).

Жалпысынан алганда, кытай тилинен кирген сөздөр кыргыз эли менен кытай элинин байыркы мезгилдерден бери тарыхый, маданий, саясий, экономикалык жактан өтө тыгыз байланышта жашап келе жаткандыгын далилдөөчү тилдик факты экендиги талашсыз.

«Манас» эпосунда колдонулган сөздөр, жогоруда айтылгандай, аскердик титулдарга, чиндерге, бийлик структураларына тийиштүү сөздөр.

Мисалы, ай жаң-жун – хей - «деңиз», жун - «орто», жаң – «генерал» («Камус наама»), кытай-дагы жогорку чиндердин бири (КОС)³.

Күрмөсүнүн бети деп
Аттын кемер чети деп
Ай жаң-жундан озунуп,
Алманбет шилтеп өттү эми.
(С. О., «Манас», II китеп, 182 б.).

² Супруненко Р. П. Документы об отношениях Китая с енисейскими кыргызами в источниках. // Изв. АН Кирг ССР. Т.5. –Ф, 1963.

³ Юдахин К. К. Кыргызча – орусча сөздүк. – Москва, 1965.

амбал - кит. уст. амбань (начальник округа в Синьцзяне) (КОС).

Амбал - кытай жеринде бир аймактын башчысы («Камус - наама»).

Амбал, Чулу барыптыр

Аз күнү уруш салыптыр.

Алды – каткыр Манастан,

Алдагы өлүп калыптыр.

(С. О., «Манас», II китеп, 100 – б.).

Даңза, даңса – (в эпосе) родо-словная книга (в которую вписываются имена знаменитых лиц (КОС).

Даңза, даңса – даньцы (тизме, кагаз, каттоо кагазы.) («Камус - наама»).

Ушул турган Бээжинге,

Алты ай сурак кылат деп,

Алты жыл мурун кан Манас,

Даңзабызга катталган.

(С. К., «Манас», II китеп, 163 – б.).

Манжу каны Нескара

Артык баатыр дагы бар.

Чоң даңзада каты бар

Чоң күрөң сындуу аты бар.

(С. К., «Манас», II китеп, 18 – б.).

Бул сөз С.Каралаевдин гана вариантында учурайт.

Дуу – дуу кит. начальник провинции, генерал–губернатор (КОС.)

Дуду – аскер губернатору. «Ду» - чоң аймак, «ду» - башкаруучу. («Камус – наама»). А.Саспаевдин сөздүгүндө dudu – байыркы кездеги ири аскерий мансап, аскерий губернатор.

Алты дуу –дуу кошчу алып,

Чабала чаап жеткени.

Кудай колду берди деп,

Кууп ажал келди деп.

(С. О., «Манас», IV китеп, 25 – б.).

Жайсаң – кит. калмыцкий начальник, зайсан (КОС).

Жайсаң – калмактарда уруу башчысы («Камус - наама»).

Кас чыкты калмак өзүнөн

Кара учуптур көзүнөн.

Каардуу айткан кадимки

Домабил жайсаң сөзүнөн.

(С. О., «Манас», I китеп, 41 – б.).

Илий - кит. (в эпосе) закон (КОС).

Илий, ылый - закон, мыйзам («Камус - наама»).

Алты айчылык өлөрдү

Азыр бейлеп берүүчү,

Алты аяры дагы бар.

Атагын уккан чочуган,

Алтымыш бурку, илийди

Жетик билип окуган (С.К., «Манас», I китеп, 34 – б.).

Кытай тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр башка бардык сырттан кирген сөздөр сыяктуу эле фонетикалык жактан орчун өзгөрүүгө учураган.

Жаңжун – кит. (в эпосе) началь-ник провинции, генерал – губер-натор, кыт. «цзян» - командалык, генерал «цзюн» - аскер деген сөз-дөрүнөн алынган («Камус –наама»).

Алтаң **жаңжун** колунда

Азыр мунун бар экен,

Атан аттуу балбаны.

(С. К., «Манас», II китеп, 80 – б.).

Зунтун кит. (в эпосе) – один из китайских, военных чинов. (КОС). **Зунтун** – мамлекет башчысы, цзун-тун, «цзун» - башкы, башчы, «тун» - башкаруу (Камус – наама»). Бул сөз **сунтун** деген варианты да учурайт.

Ала чолок байлаган

Алар **сундун** Дөрө бар.

Алты жүз үй караган,

Анжуулукка төрө бар.

(С. О., «Манас», II китеп, 101 – б.).

Улук болбой улуп кал,

Сундун болбой куруп кал.

Кемегеден эт жеген,

Кейпиң курсун ит деген.

(С. О., «Манас», III китеп, 125 – б.).

Эпосто **сундун** варианты көп учурайт.

Канжа – чылым тарткыч түтүк. Кыт. «ганьцзы» («Камус – наама»), **канжа** – кит. трубка курительная (КОС).

Лунтун – (в эпосе) старшина китайского селения (КОС), **лунтун** – округдук губернатор, аскер губер-натору. Кыт. «дунтун», «ду» - чоң район, «тун» - башкаруу

(«Камус – наама»).

Шуру отогот, маржан таш

Лунтундун каны аралаш.

Карыпчысын калдайткан,

Калдайдын каны аралаш.

(С. К., «Семетей», I китеп, 78 – б.).

Кытай тилиндеги омоним сөздөрдүн бир гана мааниси колдонулган. Мисалы, Кыргызча – орусча сөздүк-тө **динсе I**, **тинсе** шишечка, шарик на шапке (у китайских чиновников как знак различия), **динсе II** синьцз. – тюрьма; **карадинсе** – темница, тюрьма без окон) деген маанилерде.

Эпосто биринчи маанисинде колдонулган.

Алгара атын аргытып,

Алтындуу **динсе** жаркытып.

(С. О., «Манас», IV китеп, 296 – б.).

Ак отого көк **динсе**

Дал ортодо жаркылдап,

Тоту куштун куйругу

Аркасын жаап жалпылдап.

(С. О., «Манас», IV китеп, 299 – б.).

Ушундай эле «Кыргызча – орусча сөздүктө»

Чампан I – человек плохо вла-деющей речью.

Чампан II –род шомпольного ружья маанилеринде. Эпосто мунун дагы биринчи мааниси колдонулган. Кытайлар жалпы эле кытай тилин билбегендерди ушундай деп аташкан.

Чалгынды бирге чалсам деп,
Чампандан жылкы алсам деп.
Тек туруп алым бергенче
Тиштешип жүрүп алсам деп.
(С. К., «Манас», I китеп, 28 – б.).

Эпосто кытай тилинен кирген 23 сөз колдонулган. Алардын кол-донулуу жыштыгына кайрылсак, биринчи орунда чон лексемасы турат. Ал бардыгы болуп 1124 ирет колдонулган. Анын ичинде С.Ороз-баковдун вариантында 172,

С.Каралаевдин 952 ирет кол-донулуп, «Манасында» 354, «Семе-тейде» 405, «Сейтекте» 193 жолу учурайт. Экинчи орунда туу лексемасы турат, ал эпосто жалпы 433 ирет колдонулган. С.Ороз-баковдун 154, С. Каралаевдин 279 жолу учурап, «Манаста» 98, «Се-метейде» 110, «Сейтекте» 71 ирет колдонулган. Үчүнчү орунда 81 жолу колдонулган дуу лексемасы турат. Ал 5 жолу С. Орозбаковдун вариантында 76 жолу, С. Каралаевдин вариантында 279 жолу колдонулган, анын 9у «Манаска», 30у «Семетейге», 47си

«Сейтекке» таандык. Андан кийинки орунда жамбы лексемасы, ал эпосто бардыгы болуп 79 ирет колдонулган да, Сагымбайдын «Манасында» 56, Саякбайдын үчилтигинде 23 ирет учурайт.

Бул жогорку жыштыктагы лексемалар жөнүндөгү маалыматтар болду. Ал эми төмөнкү жыштыкта учураган сөздөргө беш иреттен колдонулган ай жаңжуң, динсе, шаншуур сыяктуу лексемаларды киргизүүгө болот.

Төрт иреттен учураган лексемалар: лунтун, сундун, шумбул; үч иреттен колдонулган лексемалар: илий, наапа; эки иреттен колдонулган лексемалар: тыйтай, дуудуу, чыйтай, шан; бир иреттен колдо-нулган лексемаларга: амбал, динсе, зундун, зунтун, инжуу, сундун, самбур, сундун, чампан, чанту, чантуу, сөздөрүн киргизүүгө болот.

Мисалдардан көрүнүп тургандай, бир иреттен колдонулган сөздөрдүн көпчүлүгү бир эле сөздүн бир нече фонетикалык варианттары болуп эсептелет.

Кээ бир сөздөр бир гана айтуучунун вариантында жолугат: ай жаңжуң, данза, жаңжуң, чампан //чампан жана башка лексемалар С.Каралаевдин вариантында гана колдонулса, амбал, динсе, дуудуу, сундун, самбур, чантуу, шаншуур сыяктуу лексемалар С.Орозбаковдун вариантында гана кол-донулган.

С.Каралаевдин варианты боюнча «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторун ала турган болсок, булардын ичинен кытай сөздөрү «Манаста» көп учурагандыгын көрөбүз, ал эми «Сейтекте» эң аз колдонулган. Бул эпостун мазмуну менен байланыштуу, башкача айтканда, «Манас» эпосунда кыргыздардын сырткы душмандары кытай, калмактар менен күрөшү, алар менен саясий тыгыз байланышта болгондугу менен шартталат.

Статистикалык маалыматтардын негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик. «Манас» эпосундагы кытай тилинен кирген сөздөр көлөмү боюнча иран, араб, монгол тилдеринен кирген сөздөрдөн кийинки төртүнчү орунда. Бул кыргыз тилиндеги жалпы кытай сөздөрүнүн өздөшүрүлүш даражасынын төмөндүгү менен түшүндүрүлөт.

Алардын колдонулушу да эки вариантта бирдей эмес, башкача айтканда, кытай сөздөрү С.Орозбаковдун вариантында көп колдонулган, бирок жыштыгы төмөн.

Ал эми С.Каралаевдин вариантында аз колдонулса да, алардын жыштыгы жогору.

Кандай болгон күндө дагы кытай сөздөрү кытай элинин коомдук түзүлүшүн, бийлик структурасын, улуттук колоритин, каармандардын кебинин өзгөчөлүгүн берүүчү көркөм сөз каражаттары катары кызмат кылып, эпостун тилинин байлыгын, көркөмдүүлүгүн арттырып турат.

Адабияттар

1. Бартольд В.В. Кыргыздар. Та-рыхый очерк. // Кыргыздар: Түз. К.Жусупов. – Бишкек: Кыргызстан, 1991.
2. Большой китайско–русский словарь Под ред. Б.Г.Мудрова. – М.: Живой язык, 2002.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Ф.: Мектеп, 1990.
4. Карасаев Х.К. Камус - наама. – Ф.: Кыргызстан, 1990.
5. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Ф., 1986.
6. Кытайча–кыргызча сөздүк. Түз. А.Саспаев. – Бишкек, 2003.
7. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. - Бишкек: ЖЭКА, 1999.
8. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили (тарыхый (этно) – лингвистикалык очерк). – Бишкек: Бийиктик, 2002.
9. Осмонов Ө.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы. – Бишкек: Эркин–Тоо, 2001.